

גניבת התרפים מול עלילת הגביע

במאמר זה, ברצוני לערוך השוואה בין שתי פרשיות מתוך ספר בראשית, ולאחר מכן לקשר את שתי הפרשיות באופן שיובן מדוע הן דומות כל כך בפרטיהן. הרעיון להשוות בין פרשת גניבת התרפים (בראשית פרק ל"א) לפרשת עלילת הגביע (שם פרק מ"ד), נובע מתוך אסוציאציה העולה מקריאת שתי הפרשיות, העוסקות בנושא גניבה, וחיפוש אחריה (ואף המדרש מעלה אסוציאציה זו בדברי האחים: "וימצא הגביע באמתחת בנימין, כיון שנמצא הגביע אמרו לו מה גנבא בר גנבתא"¹). גם השוני בין הפרשיות זועק: באחת מדובר באמת על גניבה, ואילו בשניה רק על עלילה. להלן נעסוק בהשוואת הנקודות הדומות, והנגדת הנקודות השונות. לבסוף נציע משמעות להשוואה מנגידה זו. בשלב ההשוואה, נתעלם מעובדת היות גניבת הגביע עלילה, ונתייחס להתרחשותה (אופן העלאת החשדות) כאילו מדובר בארוע "אמת".

א. השוואת העלילות שבשני הסיפורים

בשני החיפושים מועלה החשד כאשר הנחשדים כבר בדרכם, נערכת רדיפה אחריהם, ומשיגים אותם בדרכם. בשני המקרים החשד דומה: גניבת חפץ מיסטי (אמצעי לניחוש) אשר חשוב לנגנב, כאשר ההאשמה מורחבת לטענה כוללת של התנהגות לא הגונה בעלת מאפיינים של כפיות טובה (לבן אינו מעלה בפרוש טענת כפיות טובה, אולי מפני שהוא יודע שזה טיעון חלש, אך זו נימת דבריו). כמו כן, בעינו של המדרש בשני המקומות, מולבשת טענת החושד, בהסבר הגיוני מדוע תועיל גניבת החפץ שבעזרתו מנחשים לנגנב (אצל לבן בלבוש של מניעת מידע מלבן ע"י סלוק התרפים², ואצל יוסף בלבוש של השגת הגביע לצורך גילוי מקומו של האבן האבוד ע"י האחים³). לגבי היקף הנחשדים ישנו הבדל בין לבן שמתמקד ביעקב לבדו, ליוסף שחושד באחים כולם (מסיבות מובנות, שלא לחשוף את העלילה).

1 בראשית רבה (וילנא) פרשה צב, ח.

2 כך מנמק המדרש (תנחומא ורשא פרשת ויצא סימן נ"ב) את כונת רחל בגניבת התרפים, ועפ"י מדרש זה מפרש ה"יפה תואר" את טענת לבן המוצגת בב"ר (וילנא פרשה עד ח): "למה גנבת את אלהי, את חמדת לילך אל בית אביך למה גנבת את אלהי?" כמתייחסת לטענה זו. כלומר לא די שחמדת ללכת, למה הוספת חטא על פשע בגניבת אלהי, לצורך העלמת בריחתך ממני.

3 מדרש תנחומא (בובר) – פרשת מקץ סימן יג.

בשני המקרים יוצר מעלה החשדות תחושת ומתח צפיה לתגובה חמורה, ע"י העברת מסר בדבר יכולתו הרחבה לפעול ולהזיק למי שפוגע בו (לבן במפורש: "יש לאל ידי לעשות עמכם רע", יוסף במרומו: "הלוא זה אשר ישתה אדני בו והוא נחש ינחש בו הרעותם אשר עשיתם" וכפי המובא בפרוש הרמב"ן והרבנו בחיי, שבכונה הוא מעליל עליהם גניבת גביע שהוא מעשה חמור מצד בזיון המלכות שבו, ועונשו מיתה. לפיכך מוסבר מדוע אינו מזכיר את הגביע במפורש, שהרי בכך הוא מכריח אותם לנסות לדמיין בעצמם את משמעות העלמות הגביע עבור השליט, ואת התגובה הקשה שיגרור מעשה זה. לכן נ"ל שאת המלים: "הרעותם אשר עשיתם" יש לפרש לא רק לגבי הרעה לשליט בהעלמת הגביע, כי אם גם הרעה לאחים עצמם בכך שהמעשה החמור יגרור בהכרח תגובה חמורה.).

השלב הבא בהתפתחות העלילה הוא תגובת הנחשדים, כאשר יש להדגיש שבשני המקרים הנחשדים בטוחים שאין בהם ושטופלים עליהם שקר. התגובה הראשונית שונה. תגובת האחים לשליח היא הכחשה, ואילו תגובת יעקב אינה מכילה הכחשה. נראה שאין זאת מפני הסתפקותו של יעקב בניקיון כפיו, שהרי בדומה לאחים גם יעקב חורף את דינו של הגנב בחומרה רבה, למיתה (בוודאי מתוך ודאות, שלא תתכן במשפחתו מציאות כזו של גניבה). אולם קיים הבדל באופן חריצת דינו של הגנב הפוטנציאלי. אצל האחים יש תחושת אחריות לגנב ולעונשו, בכך שהם חורצים גם את דינם שלהם לעבדות, ולעומתם יעקב מסתפק בחריצת דינו של הגנב לבדו.

לאחר תגובת הנחשדים, נוסף שלב ייחודי בפרשת עלילת הגביע, בו מתקש בא כוחו של מטיל החשד, להקל בעונש שחרצו לעצמם הנחשדים (הגונב יהיה רק עבד, ואחיו יהיו נקיים). אולם כבר בשלב הבא, שלב חיפוש הגניבה, ניתן שוב למצוא קוי דמיון. בשני המקרים נערך חיפוש ממושך שרק בסופו מגיעים לגנב (אפקט של מתח). באחים הדבר ברור מהמקרא ("בגדול החל ובקטן כלה"), ואילו אצל יעקב, הדבר משתמע לכאורה מסדר הארועים המתואר במקרא: "ויבא לבן באהל יעקב ובאהל לאה ובאהל שתי האמהות ולא מצא **יוצא מאהל לאה ויבא באהל רחל**" – הארוע האחרון הנזכר, מצביע על כך שהביקור החותם היה באהלה של מי שהגנבה אצלה⁴.

לאחר שהמתח מגיע לשיאו עם תום החיפוש, מתגלה השוני הבסיסי בין הפרשיות ובהנגדה גמורה. אצל לבן, החפץ שאכן נגנב לא נמצא, ולכן יעקב "שוטף" את לבן בטענות על נצלנותו, ואילו אצל יוסף, למרות שהחפץ כלל לא נגנב, הוא "נמצא", והאחים בעל כרחם נאלצים להודות באשמה לפחות כלפי א-לוהים.

4 ואמנם פשוטו של מקרא קשה שהרי הארוע הקודם בכתוב אינו הביקור באהל לאה, כפי שהיינו מצפים לפי המתואר בארוע זה, כי אם הביקור באהל האמהות. לכן פרשו חז"ל לפי דרכם, שהביקור באהל רחל המתואר בכתוב, היה ביקור חוזר – לבן ביקר כבר ב"איהל יעקב", אשר הוא עצמו אוהל רחל. הביקור החוזר הוא שנערך לאחר הביקור באהל לאה ולפני הביקור באהל האמהות. גם לפי פרושם, העובדה שהמקרא מזכיר במפורש את הביקור באהל רחל רק באחרונה, מצביעה על כך שכונתו בסיפורו ליצור בקורא את תחושת המתח עליה דברתי. בכל מקרה אין מקרא יוצא מידי פשוטו, ולפיכך יתכן, שאמנם החיפוש האחרון היה באהל רחל, והחיפוש שלפניו היה באהל האמהות, אלא שהיציאה מאהל האמהות היתה דרך אהל לאה כמתואר בכתוב, ועיין בפי' החזקוני ואכמ"ל.

נקודות הדמיון הרבות שאותן ציינו, מצביעות על קשר סמוי בין הפרשיות. נקודות השוני, מוסברות ברובן ע"י ההבדל הנובע מנקודת המוצא שבכל פרשה, גניבה מתוכננת לעומת עלילה.

ב. התבוננות נוספת בהבדל שבין תגובות הנחשדים

ברצוני להתעכב על אחת מנקודות השוני שהזכרתי והיא התגובה הראשונית על החשד. כפי שכבר הזכרתי מצבם של הנחשדים בשתי הפרשיות דומה לכאורה. הם בטוחים בצדקתם, ומניחים מן הסתם שהטענות כלפיהם הן פשוט עלילה. אמנם, ניתן להצביע על שוני במצב הנפשי של הנחשדים: האחים תלויים בחסדו של יוסף המושל בכל הארץ וצריכים להיות זהירים בתגובתם, ומן הסתם רדופים הם גם בתחושת אשמה מאז מכירת יוסף. לעומתם יעקב מלומד כבר ברמאויותיו של לבן, וכבר גמר בלבו לנהוג כחוכמתו ולא להתחשב במחשבותיו של אותו רשע.

השוני במצב הנפשי יכול להסביר את ההבדל הראשון שצינתי בין התגובות, והוא הכחשה מצד האחים לעומת אי הכחשה מצד יעקב. אמנם היינו מצפים שדוקא זה שתלוי בחסדו של החושד יהיה זהיר מהכחשה, לעומת זה שגמר בלבו לנהוג בהתעלמות מהחושד שיעז להכחיש ולא יחשוש מתגובה נזעמת של החושד על ההכחשה. אולם בהתבוננות מעמיקה נראה, שהכחשה אין פרושה התעלמות אלא התיחסות. יעקב כמעט מתעלם מהחשד ומניח את הטענה כלא תתכן, ובכך אינו יורדת לרמתו של לבן. רק כדי להרגיע את לבן מזעמו הוא מוסיף במין "הערת אגב" חריצת דין למי שבידו הגניבה כאמרו: "בבקשה! אם תמצא - הרי שלך לפניך! וגם זה שבידו, כדברך - אשם, ובן מות הוא". לעומת זאת, האחים, דוקא מתוך המצב הנפשי בו הם נתונים, מרגישים צורך להתייחס לחשד. ואמנם, הכחשתם נעשית באמת בדרך של התנצלות, כאילו אמרו: "איך יעלה על דעת כבודו שאנשים מהזוגנים כמונו יעשו כזאת? ודאי יש כאן טעות ולא אנחנו אלה שגנבנו, שהרי בעבר אנו אלה שיוזמו להחזיר את הכסף שנמצא באמתחותינו".

נדקדק בהבדל השני שיצינו בתגובת הנחשדים - הדין שחורצים הנחשדים למקרה שתמצא הגניבה:

תגובת האחים:	תגובת יעקב:
"אשר ימצא אתו מעבדיך ומת וגם אנחנו נהיה לאדני לעבדים"	"עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה נגד אחינו הכר לך מה עמדי וקח לך..."

בדברינו לעיל ציינו שיש כאן התייחסות מנוגדת לשאלת השותפות מצד המשפחה בדינו של הגנב. האחים מגלים אחריות של הכלל למעשהו של היחיד וחריצת דין עצמם כשותפים לפשע ברמה מסוימת, ואילו יעקב מסתפק בענישתו של הפושע, יחד עם חיפוש פומבי לנגד המשפחה, אשר בו אם תמצא, תיחשף הגניבה. אם ננסה להכריע מה ההתייחסות המתבקשת במצב זה מצד המשפחה, לא נמצא בפשוטו של מקרא הכרעה

ברורה לשאלה זו⁵. במדרש (ב"ר צ"ב, ח) מצאנו בדברי שליחו של יוסף, קביעת עמדה בענין:

ויאמר גם עתה כדבריהם כן הוא, עשרה בני אדם שנמצא אחד מהן בגניבה אין כולם באסירה!?

אם נקבל את דברי המדרש כמתארים נורמה משפטית רווחת בעולם העתיק (ואכן רבנו בחיי מפרש, שזה היה הנוהג במצרים), תופנה השאלה שוב כלפי יעקב – מדוע אינו מתנהג לפי נוהג זה. ניתן לענות ברמה המוסרית חינוכית. יעקב רואה בנוהג זה שבעולם העתיק פתרון מעשי למנוע גניבות – אשר נועד להרתיע את הגנב הפוטנציאלי ע"י עיקרון של "אוי לרשע ואוי לשכנו", אך יעקב רואה בענישתו של הגנב, גם מטרה חינוכית, ללמד את הסביבה שזה מעשה שלא יעשה. לכן, במקום הרתעה ע"י ענישה סביבתית, הוא מעדיף ענישה נקודתית והוקעת המעשה, ובכך, העברת מסר שאין להעלות כלל על הדעת מעשה כזה מכיוון שהוא מגונה, ולא רק מפני שאינו משתלם.

הסבר זה שהצעת מסביר היטב את התנהגותו של יעקב ביחס לנתונים שבפניו, אך יש לבדוק האם גם בעיני הסובבים אותו, אשר מתגלים בפניהם עובדות נוספות, נתפסת התנהגותו של יעקב כנכונה.

ג. קשר סמוי בין הפרשיות לאור השוני בתגובת הנחשדים

ברצוני להציע הסבר לקשר שבין עלילת הגביע לגניבת התרפים, עפ"י אפשרות שהתנהגותו זו של יעקב נתפסה באור שלילי ע"י יוסף. ההסבר מתבסס על ההנחה המופיעה במקומות רבים במדרש, שעובדת מיתתה של רחל בדרך אפרתה, היתה פועל יוצא מגזירה אלוקית לקיים את פסק דינו של יעקב, וקישור זה בין המיתה לקללת יעקב, היה ידוע ומפורסם במשפחת ישראל סבא. לדוגמא נביא את הדברים ששם המדרש בפי האחים בתחילת פרשת ויגש⁶:

...אמו של זה לא סתה אלא מקללתו של אבא, ומן תמן מיתת לה (בראשית לא) "עם אשר תמצא את אלהיך לא יהיה". הוהר שלא יחול בך קללה אחת, ואותו האיש מת⁷.

לאור עובדה זו יש לשאול האם היה מן הראוי לחרוץ את דינו של הגנב בלא לתלות את העונש בנסיבות מסוימות של גניבה (גם אם בשלב החשד, יעקב מניח שיש סבירות נמוכה, שאכן נעשתה ע"י משפחתו גניבה).

5 אמנם יש במקרא עיסוק רב בשאלת האחריות ההדדית: "פוקד עוון אבות על בנים" לעומת "איש בחטאו יומת" אך גם שם אין הכרע, ובכלל קשה להכריע מדיון זה לגבי הנהגת הקב"ה, להתיחסות המשפטית ההולמת אל משפחה שנתפס אחד ממנה בגניבה.

6 בראשית רבה (וילנא) פרשה צג ד"ה "ד"א ויגש".

7 מדרש זה מראה שהאחים תופסים את מיתת רחל כתולדה מ"קללת יעקב". במדרש שנביא להלן בהערה 9 נראה שזוהי גם תפיסתו של יוסף.

ניתן לענות שאכן יעקב נוהג כראוי. הוא מתייחס לכל תרחיש אפשרי, ודעתו שמעשה גניבה, לפי הנורמות הראויות למשפחתו, מגונה בכל מצב, וראוי לעונש. גישה כזו למעשה גניבה, ניתן לשמוע בשפיטתו של מדרש מסוים את מעשיה של רחל⁸:

וגם רחל אמנו, אע"פ שנבכה את התרפים כדי למנוע את אביה מע"ז, אעפ"כ גרם לה העוון שלא תקבר במערת הצדיקים, ע"ש שאמר יעקב עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה. לכך אל יפשוט אדם את ידו בנגבה ולא בגזל, כי אם כיניעתו ומוזעת כפיו. אם עושה כן אשריו בעוה"ז ואשריו לעוה"ב, שנאמר יניע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך.

אולם ניתן גם להדגיש את הצדדים החיוביים שבמעשה של רחל, ולשפוט את המעשה לחיוב, בהראותו עד כמה מאוסה ע"ז וכמה יש להתרחק ממנה, עד שרחל מוכנה להסתכן לצורך ביעורה של אותה ע"ז.

גם אם נקבל את העמדה האחרונה שבנסיבות אלו הגניבה "כשירה" ולא ראויה לעונש כה חמור מפי יעקב, יש לשוב ולשאול – עד כמה נתבע מיעקב לצפות גם תסריט זה ולהתייחס בהתנהגותו אליו.

הגישה הרווחת במדרש לוקחת בחשבון את כל השיקולים שהזכרתי, (ההצדקה למעשיה של רחל, ולכן הטרגיות בכך שיעקב מסובב את מיתתה, וכמו כן חוסר הסבירות שאלה יהיו תוצאות דבריו). תאור ממצה מובא במדרש הבא :

יש רעה ראיתי תחת השמש כשגנה שיוצא מלפני השליט, כך אמר לו יעקב ללבו (בראשית ל"א) עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה וכן הות כשגנה שיוצא מלפני השליט ומיתת רחל.

(קהלת רבה (וילנא) פרשה י ד"ה "יש")

ובמדרש אחר התיחסות דומה :

..אלא יכשלו בהליכתם (נחום ב', ו), שיעקב אמר "עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה..." (בראשית ל"א, לב). והלך אל רחל ולא ידע יעקב, ומי גרם לה שמתה בדרך, שנאמר: "ואני בבאי מפתן מתה עלי רחל" (בראשית מ"ח, ז).

(אגדת בראשית (בובר) פרק נב ד"ה "ויזכור א-לוהים")

יתכן שבניגוד למדרש, שהתיחסותו להתנהגותו של יעקב סלחנית (שגה, מעידה לתוך מהמורה בדרך), התיחסותו של יוסף קפדנית יותר, ורואה בכך סימן להתנהגות (גם אם תת מודעת) שמפקירה את אמו למקרי הזמן שפוגעים בה. ראייה לתחושה של טינה שהיתה בליבו של יוסף בענין מיתתה של רחל מצאתי במדרש אחר :

ואף יעקב כיון שהגיע זמנו למות, ושמע יוסף שחולה הוא, התחיל מהרהר דברים בלבו: ר' אליעזר אומר הירחר ג' דברים יוסף בלבו, ור' שמואל בר נחמן אמר חמשה. בני

גולות ד'

נולדו במצרים, תאמר שמברכם, תאמר שיעשה אותם שבטים, תאמר שיעשה אותי כבור, תאמר שידחה את ראובן מן הבכורה, ועל מה לא נכנסה רחל לקבורה?

...התחיל אומר על עסק רחל -

אמר לו: למה לא נכנסה לקבורה (אמך) [עמך]? - שהיה יוסף מוצר על הדבר מאוד. התחיל אביו משיבו עליה: "אני בבואי מפדן" - אין כתיב כאן, אלא, "ואני בבואי מפדן" (בראשית מ"ח ז').

מהו - "ואני"?

אמר לו: חייך, כשם שהיית מבקש שתכנס אמך לקבורה, כך אני הייתי מבקש, הדא היא דכתב "ואני...מתה עלי" (בראשית מ"ח).

מהו "עלי"?

עלי הייתה טרוחתה. דבר אחר - עלי שחמרתיה, שלא הייתה לי נחת רוח אלא היא מתה עלי שחמרתיה.

אמר לו: שמא מה שלא הכנסת אותה לקבורה שמא עונת נשמים הייתה?
אמר לו: לא! - "בעוד כברת ארץ לבוא אפרתה" (בראשית מ"ח), בין פסח לעצרת היה; בזמן שהארץ מנופה והולכת ובאה ככברה, שיכולים (הלו') [להלך].

אמר לו יוסף: גזור עכשיו ואני מעלה אותה וקוברתה.

אמר לו יעקב: אין אתה יכול בני, שלא קברתיה שם אלא על פי הדיבור, שאף אני בקשתי להעלותה ולקבורה, ולא הניחני הקדוש ברוך הוא, שנאמר - "ואקברה שם" (בראשית מ"ח), מהו שם - על פי הדיבור, ולמה - שגלוי וצפוי לפניו שסוף בית המקדש עתיד ליחרב, ובניו עתידים לצאת בגולה, והם הולכין אצל אבות ומבקשים מהם שיתפללו עליהם, ואינם מועילין להם, וכיון שהם הולכין בדרך, הם באין ומחבקי קבורת רחל, והיא עומדת ומבקשת רחמים מן הקדוש ברוך הוא, ואומרת לפניו - רבוננו של עולם שמע בקול בכייתי ורחם על בני... מיד, הקדוש ברוך הוא שומע בקול תפילתה. מנין? שכן כתב: "בכי תמרורים רחל מבכה על בניה" (ירמיה ל"א, טו) וכתב: "ויש תקוה לאחריך [נאום ה'] ושבו בנים לגבולם" (שם ל"א, יז).

המשך לשון המדרש: "לכך כשהלך אצלו נטל את שני בני עמו, לכהן שהלך לגורן ונטל את שני בני עמו להודיע לכל שהן בניו - שיש להם חלק כמותו. ויאמר ליוסף הנה אביך חולה (בראשית מ"ח, א) מי אמר לו שאביו חולה יש אומרים ברוח הקדש ראה ויש אומרים בלהה אמרה לו שהייתה משמשת [את] יעקב כיון שחלה באה ואמרה ליוסף ויש אומרים בנימין הודיעו ויש אומרים קרוסי הושיב יוסף בפלטרין כיון שהרגישו ביעקב שחולה באו והודיעו ליוסף, והרי כל שבחו של יוסף שהיה מפליג על כבוד אביו ולא נכנס אצלו בכל שעה שאילולי שבאו אחרים ואמרו לו אביו חולה לא היה יודע, אלא להודיעך צדקו שלא רצה להתייחד עם אביו שלא יאמר לו היאך עשו בך אחיך (ומקללים את) [ומקללים, אמר] יוסף אני יודע צדקו של אבא, כל דבריו (גזירותיהן) [גזירות הן]. אמר ללבן עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה (בראשית ל"א, לב) - ומתה אמי ואני בא לומר שיקללם, יקללם ונמצאתי מחריב את כל העולם שלא נברא העולם אלא בשביל השבטים. לפיכך לא היה הולך אצל אביו בכל שעה...". לדברים אלו כיוונו בהערה 7.

גניבת התרפים מול עלילת הגביע

הרי פייסו למה לא נכנסה אמו לקבורה.

(פסיקתא רבתי (איש שלום) פרשה ג)

במדרש זה לא מוזכר שהיה בלבו של יוסף על אביו בענין גרימת מיתתה, אולם אם נצרף את דברי המדרש הקודם שהבאנו, שיעקב באומרו "מתה עלי רחל" רומז לגרימת מיתתה ע"י "קללתו". נוכל לראות בכך סימן שאם יעקב מרגיש צורך להתנצל על מיתתה של רחל ולא רק על קבורתה, הרי כנראה גם דבר זה היה בלבו של יוסף ובקש הסבר עליו.

אם נקבל את השערתנו זו, שהיתה בליבו של יוסף טינה לאביו על גרימת מיתתה של אמו ולא רק על מקום קבורתה, נצטרך להסבירה, בהתנהגותו של יעקב, שלא ראה במשפחה כולה אחראית למעשיה של רחל ולכן חרף רק את דינה של רחל לענישה. לפיכך נוכל לפרש את עלילת הגביע, כהעמדה במבחן של של דור ההמשך. בחינת מידת האחדות והאחריות ההדית, בין בניה של רחל לבנים האחרים, מורכבת בפרטיה ממוטיבים המזכירים את ארוע גניבת התרפים, ובכך נחשף הקשר הסמוי בין הפרשיות. לשמחתנו האחים עומדים בכבוד במבחן, ומפגינים את האחריות ההדית כלפי בנימין.